

Azîz Mahmud Hüdâyî'nin Bir Şiirinin Varlık ve İnsan Felsefesi Açısından Tahlili

PROF. DR. OSMAN TÜRER

Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Osmanlı'nın yetiştirdiği âlim ve sûfilerden biri olan ve çeşitli alanlarda otuza yakın eseri bulunan Azîz Mahmud Hüdâyî (ö.1038/1628)¹ müderrislik ve kadılık pâyelerini hak edecek kadar dinî ilimlerde kendini yetiştirmiş bir âlim olmanın yanında, şöhreti ve tesiri günümüze kadar uzanan büyük bir tasavvuf ehli ve kâmil bir mürşiddir. Bir ilim ehli olmakla beraber, daha ziyade tasavvufî kimliği ve mürşidlik vasfı ile şöhret bulduğu bilinen bir vakıdır. Ancak o, tasavvuf yoluna girdikten sonra, ilimle meşgul olmayı bırakmamış, va'zlar vermeye, tefsîr ve hadîs gibi dinî ilimleri okutmaya devam etmiştir. Kısacası Hüdâyî, ilimle tasavvufî yaşantı ve irşâd faaliyetini birlikte yürüten bir ilim ve gönül ehlidir.

Bu özelliğinin yanı sıra, ciddi bir tasavvufî terbiyeden geçerek gönül dünyasını aydınlatmış bir şahsiyet olarak, pek çok tasavvuf büyüğünde görüldüğü gibi şiir yazmaktan da geri durmamış, duygu ve düşüncelerini zaman zaman şiir diliyle ifade etmiştir. Divân edebiyatına âşina olmasına rağmen, şiirlerinde Hoca Ahmed Yesevî ve Yûnus Emre'nin yolunu takip ederek, tasavvufî halk edebiyatı alanında hikemî, tasavvufî ve ahlâkî konuları ihtiva eden pek çok şiir yazmıştır. Bu şiirlerin büyük çoğunluğu *Divân*'ında yer almaktadır. O tekke şairlerinin geleneğine uyarak, şiiri dinî, tasavvufî, ahlâkî bilgileri öğretmede ve insanları terbiye edip Allah yoluna sevk etmede bir vasita olarak kullanmak istemiştir.

Hüdâyî, tasavvuf kültürünü çok iyi hazmetmiş, tasavvufî düşüncenin inceliklerine hakkıyla vâkîf bir şahsiyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kültüre âşina olan herkes, onun eserlerini ve şiirlerini okuduğunda, tasavvuf yolunda çok büyük bir mesafe katettiğini ve tasavvufî düşüncenin tüm inceliklerine vâkîf oldu-

ğunu hemen fark edebilir. Bu özelliğinden olacak ki, dönemindeki Osmanlı meşayihî onu “zamanın kutbu” olarak gördüğü gibi, önde gelen ulemâ ve devlet ricali de büyük bir saygı göstermişlerdir. O, Ehl-i Sünnet itikadına ve dinin şer’î kurallarına sıkı sıkıya bağlı bir sûfî kimliği ortaya koymuş, ibâhî ve ilhâdî görüşlerden şiddetle sakınmış ve mürîdlerini sakındırmıştır.

Hüdâyî, pek çok Osmanlı sûfîsi gibi Vahdet-i Vücûd görüşünü benimsemiştir. Eserlerinde ve şiirlerinde bu düşünceyi maharetle ortaya koymuştur. Onun şiirlerini okuyanlar, çoğu zaman onlardaki bu derin tasavvuf felsefesini fark edemeyebilirler. Ancak bu felsefeye biraz aşina olanlar, onun şiirlerindeki derinliği ve muhteva zenginliğini hemen fark ederler. Nitekim, onun tarikatına mensup meşhur âlim ve mutasavvıf İsmail Hakkı Bursevî, O’nun *Divân*’ını değerlendirirken şunları söylemekten kendini alamamıştır:

“Cümle hakâyıkı onda remz ve cemî’-i esrârı derc eylemiştir. Bir vechile ki, bu vâdide onun fevkinde kelâm-ı mevzûn cârî olmak bir ârife mukadder değildir. Egerçi bazı müddeiyân ol ilâhîler hakkında, ‘Onlar duâ-i mahzûd, yoksa onlarda maârif-i hakîkiyye ve ahvâl-i tecelliyât yoktur.’ deyû zu’m ederler. Ve lâkin, Hak’dan bî-haber olan, böyle makâmda ne desin ki?! Kelimât-ı aliyyeye “bakar” gibi bakar!”²

Biz de bu tebliğimizde, Hüdâyî’nin gazel tarzında yazdığı bir ilâhîsini Vahdet-i Vücûd düşüncesi açısından yorumlamaya çalışacağız. Bu şiir, ilk bakışta basit ve sıradan bir manzume gibi görünmekle beraber, bana göre, gerçekte Vahdet-i Vücûd düşüncesi çerçevesinde koskoca bir varlık ve insan felsefesini birkaç beyitte özetleyen, oldukça derinlikli bir şiirdir. Bundan dolayı olacak ki, Âgâh Sırrı Levend, *Edebiyat Tarihi Dersleri* kitabında, Hüdâyî’nin tasavvufî halk edebiyatı sahasındaki güzel şiirlerine örnek olarak bu şiirini vermiştir.³ O’nun sözünü ettiğimiz şiiri şudur:

**Ezelden aşk ile biz yâne geldik
Hakikat şem’ine pervâne geldik.**

**Tenezzül eyleyip Vahdet ilinden
Bu kesret âlemin seyrâna geldik.**

**Geçip fermân ile bunca avâlim
Gezerken âlem-i insâna geldik.**

**Fenâ buldu vücûd-ı fânî mutlak
Bıraktık katrayı ummâna geldik.**

**Nemiz ola Hüdâyâ sana lâyık
Hemân bir lutf ile ihsâna geldik.**

**Umarız irevüz bâki huzûra
Civâr-ı Hazret-i Rahmân’a geldik.**

**Geçip âhir bu kesret âleminden
Hüdâyî halvet-i Sultân’a geldik.⁴**

Kütüphane ve
Hünkar mahfili

Bu şiirde Hüdâyî, insanın varlık sahnesine çıkış macerasını, niçin ve nasıl yaratıldığını, nereden geldiğini ve dönüşünün nereye olacağını, sûfiyane bir yaklaşımla gâyet veciz bir şekilde dile getirmektedir. Ancak bu hususun iyi anlaşılabilmesi için, Hüdâyî'nin de benimsemiş olduğu Vahdet-i Vücûd düşüncesine⁵ göre Allah-varlık-insan ilişkisinin nasıl kurulduğunu, bu çerçevede insanın varlık aleminde nasıl bir konuma ve misyona sahip olduğunu ana hatlarıyla da olsa izah etmek gerekmektedir. Son derece geniş ve bir o kadar da girift olduğu erbabınca malum olan bu konunun özü ve özeti şu şekildedir:

Muhyiddîn İbn-i Arabî (ö.638/1240) tarafından sistemleştirilen ve tüm Tasavvuf dünyasında olduğu gibi, Osmanlı sûfilerince de büyük çapta kabul gören Vahdet-i Vücûd düşüncesine göre, “varlık” (vücûd) birdir, o da Cenâb-ı Hakk'ın varlığıdır. Mükevvenât alemindeki tüm varlıklar O'nun sıfatlarının birer tecellisi olup, Mutlak Varlık'ın taayyün ve tezahüründen ibarettir. Bu düşünceye göre, Allah Teâlâ'nın kendine özgü (sübjektif) bir “zât”ı vardır ki, O bu yönüyle kendi kendine kâimdir, vâcibdir ve kadîmdir; artma, bölünme ve değişme kabul etmez; şekli sureti yoktur, onun için “tecellî” söz konusu olmayıp, “mutlak münezze” durumundadır. O'nun bu yönü, Mutlak Vücûd, Zât-ı Hüviyyet, Mutlak ‘Amâ, Mutlak Gayb gibi tabirlerle ifade edilir ki, her türlü izah ve tariften varestedir. Yüce Allah'ın bir de “tecellî” ve “taayyün”e konu olan (objektif) ve mükevvenâtla ilişkili yönü vardır ki, O'nun tüm sıfat, isim ve fiilleri bu yönüyle alâkalı olup, onlarla her an tecellî etmektedir. Kâinattaki her türlü oluş O'nun bu yönüyle alâkalıdır. “O her an başka bir şe'ndedir.”⁶ âyet-i kerîmesi buna işaret etmektedir. Şu halde Allah “zât”ı itibariyle yegane varlıktır ve tüm mevcûdatın “hakikat”ını oluşturmaktadır. O'nun zâtı dışındaki tüm varlıklar, bizatihî kâim varlıklar olmayıp, Zât-ı İlâhî'nin sıfat ve isimleriyle kendini zâhirde açığa vurmasından ibarettir. Hakikî varlık (vücûd) Allah'a ait ve tek olup, diğer varlıklar O'nun tezahüründen ibarettir. O halde Allah, “zât”ı itibariyle Hak ve tek, tecellî ve taayyünâtı itibariyle mükevvenât ve çokluktur. Bir başka ifadeyle, Hak âlemin bâtını ve özü (“ayn”ı), âlem ise Hakk'ın zâhiri durumundadır.

Vahdet-i Vücûd'a göre, Allah'ın “zât”ı ile varlık alemindeki bu ilişki, konuyu izaha çalışan sûfilere göre sayı ve isimlendirme farkına rastlanmakla birlikte, “merâtib-i vücûd” (varlık mertebeleri) adı altında farklı mertebelerle izah edilmektedir. En yaygın izah tarzına göre, “merâtib-i nüzûl” (iniş mertebeleri), “seyr-i nüzûlî” (iniş seyri) veya “tenezzülât-ı seb'a” (yedi iniş mertebesi) adı altında bu konu kısaca şu şekilde açıklanmaktadır:

1. Lâ taayyün mertebesi: Cenâb-ı Hakk'ın sübjektif yönü diyebileceğimiz “zât”ını oluşturan bu mertebe, asla bilinemez. Onun için, Mutlak Gayb, Mutlak ‘Amâ, Ehadiyyet, Zât-ı İlâhiyye, Vücûd-ı Mahz, Gaybların Gaybı gibi tabirlerle ifade edilir. Cenâb-ı Hak bu mertebede her türlü sıfat, isim ve oluştan münezzehtir. Bütün bunlar Zât-ı Ulûhiyyet'te yok olmuştur. Bu mertebede bir tecellîden de söz edilemez. Ancak, Yüce Allah zâtî kemâlinin bilinmesinden hoşlanmaktadır. İşte O'ndaki bu bilinme arzusu, diğer bütün varlık mertebelerinin var oluş sebebini oluşturmaktadır. Nitekim bir kudsî hadîste, “Ben gizli bir hazîne

idim; bilinmekten hoşlandım, bilinmek için mahlûkâtı yarattım.”⁷ buyurulmuştur.

2. İlk taayyün mertebesi: Bu mertebe, Zât-ı İlâhî'nin varlık sahasında kendini ızhâr etme yönünde ilk harekete geçiş mertebesidir. Allah Teâlâ bu mertebede Zât'ını, sıfatlarını, isimlerini ve bütün mevcûdâtı, icmâlî olarak bilir. Bu mertebe “oluş”un ilk merhalesini teşkil eder. Bu mertebeye, Vahdet, Mutlak Vahdet, Mutlak İlim ve Hakikat-ı Muhammediyye gibi isimler verilir. Cenab-ı Hak bu mertebede “Allah” ism-i câmi'i ile isimlenmiştir. Bu ve bundan sonraki mertebeler, mükevvenât alemiyle alâkalı olduğu için, Allah Teâlâ'nın objektif yönünü alâkadar etmektedir. Yani O'nun sübjektif yönünü oluşturan “zât”ıyla değil, sıfat, isim ve fiilleriyle ilgilidir.

3. İkinci taayyün mertebesi: Cenâb-ı Hakk'ın, Zât'ını, sıfatlarını, isimlerini ve mevcûdâtı tafsîlî olarak bilmesinin söz konusu olduğu bu mertebe ise, Vâhidîyet, A'yân-ı Sâbite ve Hakikat-ı İnsâniyye diye adlandırılmıştır. Bu mertebe, mümkün varlıkların kaynağı, hakîkati ve dayanağıdır.

4. Ruhlar âlemi mertebesi: Ruhlar âlemini oluşturan bu mertebede, her bir ruh kendi kaynağı olan Cenâb-ı Hakk'ı, kendini ve kendi mislini bilir.

5. Misâl âlemi mertebesi: Bu mertebe, bölünme ve parçalanmanın söz konusu olmadığı latîf mürekkebe eşyâ mertebesidir. Bu safhada, ruhlar âleminde bulunan her bir ferdin cisimler âleminde bürüneceği sûret teşekkül eder. Bu mertebeye “hayâl âlemi” de denir.

6. Şehâdet âlemi mertebesi: Bu mertebe ise, parçalanma ve bölünmenin söz konusu olduğu kesîf cisimler âlemini teşkil eder. Duyularla algılanabilen mahsûsât, mükevvenât ve kesret âlemini oluşturur.

Bu altı mertebeyi, yukarıdan aşağıya “lâhût âlemi” (1.ye mukabil), “ceberût âlemi” (2. ve 3.ye mukabil), “melekût âlemi” (4. ve 5.ye mukabil) ve “nâsût âlemi” (6.ya mukabil) adıyla dörde indirerek izah edenler de vardır.

Buraya kadar sıraladığımız bütün bu mertebelerde, bir önceki bir sonrakinin bânînî ve hakîkatini, bir sonraki de bir öncekinin zâhirini ve açılımını oluşturma tarzında bir ilişki söz konusudur. Dolayısıyla, tüm bu mertebelerin bânînî ve hakîkatini Zât-ı İlâhî oluşturmaktadır. Şehâdet âlemi de denilen cisimler âlemi ise, bütün bu varlık mertebelerinin zâhirini ve görüntüsünü teşkil eder. Hüdâyî'nin de dediği gibi, “Hak olmasaydı halk olmazdı; halk olmasaydı Hak zâhir olmazdı.”⁸ Şeyh Gâlib de şu beytiyle bu hususu dile getirmektedir:

“Hep sûrete girdi sırr-ı vahdet
Ma'nâ-yı kadîm buldu sûret.”

Ayrıca, bu mertebeler baştan sona doğru, vahdetten kesrete, lâhûtta nâsûta, ulvîden süflîye, bânîndan zâhire ve mânâdan maddeye doğru bir geçişi, daha doğrusu

bir “iniş”i (nüzûl, tenezzül) ihtiva ederler. Bu durumda, varlık mertebelerinin en aşağı ve en süflîsi, içinde bulunduğumuz madde ve kesret âlemi olmaktadır.

“Her mertebede çün vücûd eder hükm-i dîger,
Pes hıfz-ı merâtib itmesem zındıkım.”⁹

7. Mertebe-i câmi’a, yani insan mertebesi: İnsan denen varlık ise, yaratılış özellikleri itibariyle bütün bu mertebeleri kendinde toplayan, nev’i şahsına münhasır müstesna bir varlık konumundadır. Onun için bu mertebeye “mertebe-i câmi’a” denilmiştir. İnsan, bedeni ile şehâdet âlemini, rûhu ile de diğerk maddî olmayan varlık mertebelerini kendinde barındırmaktadır.

“Hoşca bak zâtına kim zübde-i âlemsin sen,
Merdüm-i dîde-i ekvân olan âdemsin sen.” (Şeyh Gâlib)

Ne var ki, insan bütün bu mertebelerden geçerek kendini madde âleminin içinde bulduğunda, aslından ve hakikatinden, yani Cenâb-ı Hak’tan uzak düşmüş ve madde âleminin kısılcacı altına girmiş olmaktadır.

İşte bu noktada insan, üzerinde taşıdığı ve Kur’ân-ı Kerîm’de beyan edilen “emânet”¹⁰ ile “nefha-i ilâhî”nin¹¹, “bezm-i elest”te Allah’a verilen sözün¹², “halîfe”lik vasfının¹³ ve Cenâb-ı Hakk’ın ona bahşetmiş olduğu “güzel yaratılış”¹⁴ ve kabiliyetlerin farkına varıp, onların gereğini yerine getirme göreviyle baş başadır. İnsanın bu yönde harekete geçerek, madde âleminin kısılcacından kendini kurtarıp, buna paralel olarak, Allah’a yönelmek suretiyle, içinde barındırdığı, ancak kuvveden fiile geçmemiş olan manevî kabiliyet ve duyularını (“letâif-i rûhâniye”sini) harekete geçirmek suretiyle, süflîlikten ulviyyete ve kesretten vahdete doğru ruhsal bir yolculuk (seyir) gerçekleştirmiş olacaktır. İnsanın yaratılışının asıl amaç ve hikmeti de, bu rûhî ve manevî yolculuğu gerçekleştirmek suretiyle Cenâb-ı Hakk’ı yakînî anlamda idrak edip tanımak ve O’na vâsıl olmaktır. Nitekim Kur’ân-ı Kerîm’de, “Cinleri ve insanları ancak bana kulluk etsinler diye yarattım.”¹⁵ buyurulmuştur. Böylece, Yüce Allah’ın sözü edilen varlık mertebelerini yaratmasındaki “bilinme” amacı gerçekleşmiş olacaktır.

Bütün bunlardan anlaşılıyor ki, Cenab-ı Hakk insanın dışındaki bütün mevcûdâtı insan için, insanı da kendisi için, yani kendisinin bilinmesi için yaratmıştır. Açıkçası, insan Allah’ın nazarında “gâye varlık”tır. İnsanın bütün bu varlık mertebelerinden geçerek madde âleminde kendini bulması ve yaratılış amacını gerçekleştirmek için türlü sıkıntılara katlanarak bir imtihan vermiş olmasında da elbette nice hikmetler gizlidir. Bu dünya, insanoğlunun çeşitli terbiye süreçlerinden geçerek, pişip olgunlaştığı bir dergâh ve çilehâne durumundadır. Kısacası, insanın insanlığını gerçekleştirmesi, ancak dünyada söz konusu olmaktadır.

İnsanın Allah’a vuslat istikametinde katettiği bu manevî ve ruhsal yolculuğun tasavvuf literatüründeki adı ise “seyr-i urûcî”(yükseliş seyri)dir. Biraz önce anlattığımız varlığın ortaya çıkış mertebeleri ise “seyr-i nüzûlî” (iniş seyri) ola-

rak adlandırılmaktadır. İnsanın ruh dünyasında gerçekleşen bu yükseliş seyrinin de çeşitli basamakları vardır. Bu basamaklar da “merâtib-i nefis” (nefis mertebeleri) tabiriyle ifade edilir ve insan nefsi bu basamakları geçtikçe, aşâğıdan yukarıya sırasıyla “emmâre”, “levvâme”, “mülhime”, “mutmainne”, “râzıye”, “marzıyye” ve “kâmile” vasfını kazanır. Yine bu basamaklar geçildikçe, insanın rûhânî latîfeleri olan “sadr”, “kalb”, “rûh”, “sır”, sırru’s-sır”, “hafî” ve “ahfâ”, tedricen ve sırasıyla aktif hale gelerek, manevî şahsiyeti gelişir, basîreti açılır ve Cenâb-ı Hakk’ı “hakka’l-yakîn” düzeyinde tanıma imkânına kavuşur. Böylece insan “ma’rifet” denilen ledünnî ilmi elde ederek Hakk’ı tanımış ve kendi aslını ve menşeyini oluşturan Allah’a vasıl olmuş olur. Bu mertebeye ulaşan bahtiyarlara, Tasavvuf literatüründe “insân-ı kâmil” denir. Bu kavramın beşeriyet alemindeki tek ve gerçek temsilcisi ise Hz. Muhammed (s.a.v.) olup, diğer peygamberler, velîler ve kâmil zatlar ise O’nun temsilcileri konumundadırlar. Tüm varlık alemi her ne kadar ilâhî sıfatların tecellisi durumunda ise de, bu tecellînin kâmil anlamda tahakkuku, insân-ı kâmillerde ve hâsaten Hz. Muhammed’de söz konusudur. İşte bundan dolayı, hadîs-i kudsîde “(Ey Rasûlüm) sen olmasaydın kâinatı yaratmazdım!”¹⁶ buyurulmuştur. Azîz Mahmud Hüdâyî de,

“Âyinedir bu âlem her şey Hak ile kâim,
Mîr’ât-ı Muhammed’den Allah görünür dâim.”

derken bu gerçeğe işaret etmiştir.

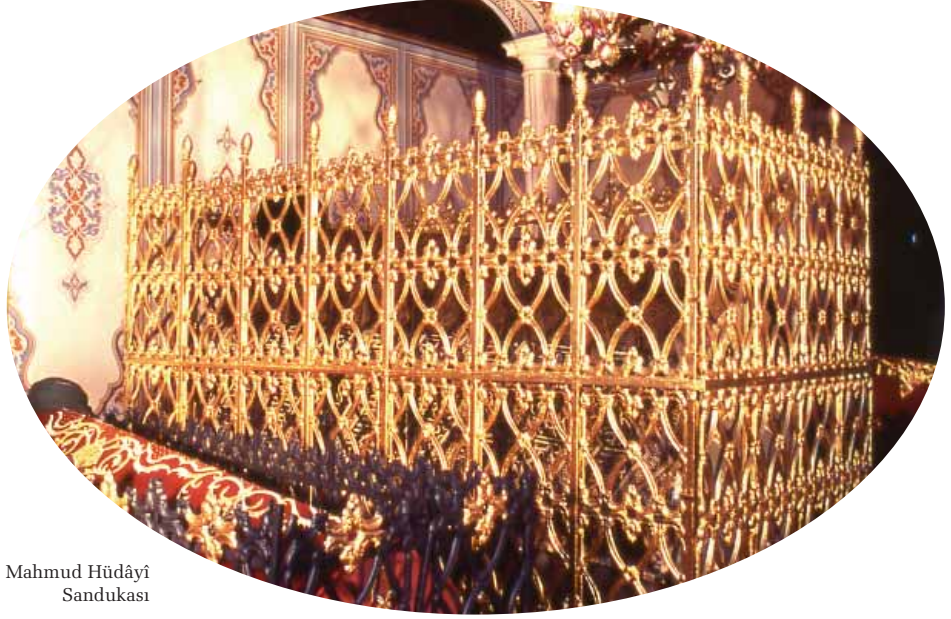
“Muhabbetten Muhammed oldu hâsıl
Muhammed’siz muhabbetten ne hâsıl!”

beyti de bu anlamda söylenmiş oldukça vecîz bir sözdür.¹⁷

İşte A. M. Hüdâyî’nin söz konusu şiirine, kısaca özetlemeye çalıştığımız bu varlık ve insan felsefesi zaviyesinden bakıldığında, O’nun nasıl felsefî derinliğe sahip bir şiir olduğu daha iyi fark edilecektir. Şimdi onu bu açıdan tahlil etmeye çalışalım. Ne diyordu Hüdâyî?

**Ezelden aşk ile biz yâne geldik
Hakikat şem’ine pervâne geldik.**

derken, âdeta tüm insanlara tercüman olarak, “zât-ı ezeli” aleminden, o sözü edilen ilahî “muhabbet”in gereği olarak, bu varlık alemine, ayrılık ateşiyle yanıp tutuşmaya, böylece pişip olgunlaşmaya geldiğini; o yüzden bu âlemde, ilahî hakikat mumunun ışığına, yanıp mahvolma pahasına kendini atan kelebek konumunda olduğunu dile getirmektedir. Yani, aşk sırrıyla bu âleme geldiği gibi, burada da asıl amacının, pervane misali Hakikat’e ulaşmak uğruna aşk ateşiyle yanarak “fenâ fillâh”a ermek olduğunu anlatmak istemektedir. Bilindiği üzere, Mevlânâ da *Mesnevî*’sinin ilk beyitlerinde “ney” motifiyle aynı ayrılık temasını işleyerek, insanın aslî vatanına (Allah’a) duyduğu özlemi ve oraya kavuşma uğruna dünyada çektiği çileleri anlatır.

Aziz Mahmud Hüdâyi
Sandukası

Tenezzül eyleyip Vahdet ilinden Bu kesret âlemin seyrâna geldik.

beytinde ise, asıl menşeyinin, varlık mertebelerinin ikincisini, ilâhî tecellilerin ise ilk aşamasını teşkil eden ve Vahdet adı verilen “ilk taayyün mertebesi” olduğunu; o yüce mertebeden, “nüzûl mertebeleri” denilen varlık mertebelerinden geçerek, “kesret âlemi” denilen bu maddî varlıklar alemine indiğini; ancak burada da kalıcı olmadığını, belli bir süre oyalandıktan sonra, geldiği yere geri döneceğini dile getirmektedir. Dikkât edilirse, şairin bu iki beyitte kullandığı “ezel”, “aşk”, “yanmak” “hakikat”, “şem” (mum) “pervane” (kelebek), “tenezzül”, “vahdet”, “kesret” ve “seyrân” kelimeleri, rast gele seçilmiş kelimeler olmayıp, bunların her biri yukarıda anlatılan varlık felsefesinde anahtar kavramlar durumundadır. Onun için şair bu kelimeleri bilinçli olarak özellikle kullanmaktadır.

Geçip fermân ile bunca avâlim Gezerken âlem-i insâna geldik.

beytiyle de yine, kendi iradesiyle değil, Cenâb-ı Hakk’ın ilahî fermanı ile bunca âlemlerden geçerek, nihâyet “insan”lık alemine ayak bastığını söyledikten sonra,

Fenâ buldu vücûd-ı fânî mutlak Bıraktık katrayı ummâna geldik.

beytiyle, artık kendisinin varlık mertebelerinin en süflisi olan bu madde âlemine gelmekle, aslî vatanından ayrı düşmüş ve deryaya nisbetle damla konumun-

daki bir varlık haline gelmişken; iğreti, hayalî, mecazî ve değersiz olan maddî varlığından geçerek, derya mesabesinde olan Cenâb-ı Hakk'ın varlığında fânî olduğunu dile getirmektedir. Burada anlatılmak istenen, insanın “kemâl” yolunda gerçekleştirdiği manevî terbiye ve ruhsal yolculuğun iki temel aşamasının ilki olan “fenâ fillâh” mertebesidir. Bu mertebeyi “bakâ billâh” mertebesi takip edecektir. Hüdâyî bu beyitte, “fenâ fillâh” makamına ulaşmış olduğunu açıkça ifade etmiş olmaktadır. Ancak O, tevazuyu elden bırakmayarak, bu makama ulaşmada kendisine bir pay çıkarmamakta, sahip olduğu şeylerin hiç birini kendine izafe etmemekte, o makama tamamen Cenâb-ı Hakk'ın lütuf ve ihsanı sayesinde ulaştığını ifade ve itiraf etmektedir. Bilindiği gibi, özellikle manevî terakkînin bu ilk aşamasında kulun “kesb”inin, cehd ve gayretinin de rolü olduğu kabul edilse bile, kâmil zatlar “tevhîd-i ef'âl” inancının bir gereği olarak, insan da dahil varlık alemindeki her olayın arka plânında “fâil-i mutlak” olan Allah'ı görürler ve bu dünyada yaptıkları her şeyin gerçek fâili olarak O'nu kabul ederler. Şairin dediği gibi:

“Hâlık'ındır her işler, kul eliyle işlenir,
Mevlâ murâd etmezse, sanma yaprak depreşir.”

Hüdâyî de bu hususun bilincinde bir zat olarak, sahip olduğu mazhariyetlerde kendine bir pay çıkarmaz ve onları Hak Teâlâ'nın lütuf ve ihsanına hamleder. Onun için,

**Nemiz ola Hüdâyâ sana lâyık
Hemân bir lutf ile ihsâna geldik.**

diyerek, bu duygusunu dile getirmektedir. Burada, aynı zamanda her an için Cenâb-ı Hakk'ın lütfuna muhtaç olduğunu beyan ederek, bu hususta O'na duâ ve niyazda bulunmuş olmaktadır.

Şiirin devamında, nasıl ki Allah Teâlâ'nın lütuf ve ihsanı sayesinde fânî varlıktan geçip “fenâ fillâh” mertebesini elde ettiyse,

**Umarız irevüz bâki huzûra
Civâr-ı Hazret-i Rahmân'a geldik.**

demek suretiyle, yine O'na iltica ederek huzûr-ı ilahîsine gelip, lütuf ve ihsanıyla, O'nun yüce huzurunda O'nunla bâkî olmayı, yani “kemâl” yolculuğunun ikinci ve son aşaması olan “bakâ billâh” mertebesine ulaşmayı temenni ettiğini ifade etmektedir.

Nihâyet son beyitte, adeta bu duâ ve temennîsinin kabul edilmiş olduğunu söylercesine,

**Geçip âhir bu kesret âleminden
Hüdâyî halvet-i Sultân'a geldik.**

diyerek, yukarıda anlatılan “seyr-i urûcî”(yükseliş seyri)nin aşamalarını tümüyle katedip, nihâyet kesret aleminin kıskacından kurtulduğunu ve hakikî “varlık sultanı” olan Yüce Allah’a vâsıl olup, adeta O’nunla halvete girdiğini dile getirmektedir ki, burada da “bakâ billâh” mertebesine vasıl olduğunu ifade etmiş olmaktadır.

Tasavvufî düşüncede, insanın rûhî terbiyesinde ulaşılmış olduğu “bakâ billâh” mertebesi, “cem”, “cem’u’l-cem”, “hazretü’l-cem” ve “makâm-ı irşâd” gibi kavramlarla da ifade edilir ve bu kavramlar, tasavvufî terbiyede ulaşılabilen en yüksek mertebeye işaret eder. Bu mertebeye ulaşılmış olanlara da, “insân-ı kâmil” veya “mürşid-i kâmil” denir.

Bu şiirin yedi beyitten oluşması ile, gerek “nüzûl”(iniş) ve gerekse “urûc” (yükseliş) mertebelerinin yedişer basamakla izah edilmesi arasında bilinçli bir irtibat kurulduğu da ihtimal dahilindedir.

İşte Azîz Mahmud Hüdâyî bu güzel şiirinde, varlık âlemine nereden ve nasıl geldiğini ve niçin var edildiğini ifade ettikten sonra, Allah Teâlâ’nın lütuf ve ihsanı sayesinde rûhî terbiyesini gerçekleştirerek, bu maddî ve süflî alemin kıskacından kendini kurtardığını; yükseliş makamlarını birer birer geçerek, “fenâ fillâh” ve “bakâ billâh” mertebelerini elde edip “vuslat-ı ilâhî”ye mahzar olduğunu, gâyet basit ve sade ifadelerle vecîz bir şekilde dile getirmiş olmaktadır. O bu şiirinde, bir taraftan kendi “varlık” ve “vuslat” macerasını anlatırken, aynı zamanda tasavvuf ehlinin “varlık” ve “insan” telakkîleriyle, insanın dünyaya geliş sebebi ve oradaki gerçek misyonu hakkındaki temel görüşlerini de, büyük bir ustalıkla kısaca anlatmış olmaktadır. Bu da O’nun, nice insanları terbiye etmiş kâmil bir mürşid olmanın yanında, tasavvufî düşünce ve felsefenin tüm inceliklerine hakkıyla vâkîf bir düşünce adamı olduğunu açıkça göstermektedir.

DİPNOTLAR

¹ Hayatı, eserleri, tarikatı ve şahsiyeti hakkında geniş bilgi için bk.: Hasan Kâmil Yılmaz, *Azîz Mahmud Hüdâyî ve Celvetiyye Tarikatı*, M.Ü.İlahiyat Fak. Yayınları, İstanbul 1980; Ziver Tezeren, *Seyyid Azîz Mahmud Hüdâyî I Hayatı, Şahsiyeti, Tarikatı ve Eserleri*, Edebiyat Fakltesi Basımevi, İstanbul 1984.

² İ. H. Bursevî, *Silsile-i Tarîk-ı Celvetî*, İstanbul 1291, s. 85.

³ İstanbul 1939, s. 287 vd.

⁴ Ziver Tezeren, *Seyyid Azîz Mahmud Hüdâyî Dîvânı II*, İstanbul 1985, s. 83.

⁵ Burada her ne kadar “düşünce” tabirini kullansak da, bu anlayışın gerçek sahipleri “Vahdet-i Vücûd müşahedesi” veya “Vahdet-i Vücûd tecrübesi” ifadesini kullanmayı tercih etmektedirler. Çünkü esasında bu konu, teorik ve salt rasyonel yolla ulaşılan bir kanaat olmaktan ziyade, manevî terbiye sonucu elde edilen rûhî ve sezgisel (zevkî) bir “tecrübe”dir. Biz burada işin “tecrübe”sinden ziyade teorisini anlatmak durumunda olduğumuz için “düşünce” tabirini kullanıyoruz.

⁶ er-Rahmân, 55/29.

⁷ Bu hadisle ilgili kaynaklar ve değerlendirmeler için bk. Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadîslerdeki Dayanakları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2000, s. 98-99.

⁸ Azîz Mahmud Hüdâyî, *Âlemin Yarattığı ve Hz. Muhammed’in Zuhûru (Hulâsatü’l-Ahbâr)*, Çeviren: Kerim Kara – Mustafa Özdemir, İnsan Yayınları, İstanbul 1997, s. 151.

⁹ İbrahim Hakkı Erzurûmî, *Dîvân-ı İbrâhîm Hakkı Erzurûmî*, İstanbul 1263, s. 200.

¹⁰ “Şüphesiz biz emaneti göklere, yere ve dağlara arz (ve teklif) ettik de, onlar bunu yüklenmekten çekindiler, bundan endişeye düştüler. İnsan onu yükledi. Çünkü o çok zulümkâr, çok cahildir.” (el-Ahzâb, 33/72).

¹¹ “Artık onu(n hilkatini) tamamlayıp, içerisine de rûhumuzdan üflediğimiz zaman, kendisi için derhal (bana) secdeye kapanın.” (Sâd, 38/72).

¹² “Hani Rabbin Âdem oğullarından, onların sırtlarından zürriyetlerini çıkarıp kendilerini nefislerine şahit tutmuş, ‘Ben sizin Rabbiniz değil miyim?’ (demişti). Onlar da, ‘Evet (Rabbimizsin), şahit olduk.’ demişlerdi. (İşte bu şahitlendirme) kıyamet günü ‘Bizim bundan haberimiz yoktu.’ dememeniz içindi.” (el-A’râf, 7/172).

¹³ “O (Allah) sizi yeryüzünün halifeleri yapandır. ...” (el-En’âm, 6/165); “(Onlardan) sonra, arkalarından sizi yeryüzünde halifeler yaptık, bakalım nasıl hareket edeceksiniz diye.” (Yûnus, 10/14). Ayrıca bk. Fâtır, 35/39.

¹⁴ “Hakikaten biz insanı en güzel bir biçimde yarattık.” (et-Tîn, 95/4).

¹⁵ ez-Zâriyât, 51/56.

¹⁶ Sûfilerce hadis olarak nakledilen bu sözün geçtiği kaynaklar ve hadis olup olmadığına dair görüşler için bk. Ahmet Yıldırım, *a.g.e.*, s. 121-123.

¹⁷ Vahdet-i Vücûd düşüncesinde önemli ve geniş bir yer işgal eden “varlık mertebeleri” ve insanın varlık içindeki konumu ve misyonu hakkında daha geniş bilgi için bk.: Ferîd (Kâm), *Vahdet-i Vücûd*, İstanbul 1331, s. 80 vd. (Sadeleştirmesi: Ethem Cebecioğlu, D.İ.B. Yayınları, Ankara 1994, s. 65 vd. ; Mustafa Kara, *İbn Arabî’de Varlık Düşüncesi*, İnsan Yayınları, İstanbul 1992, s. 77 vd.); İsmail Fennî Ertuğrul, *Vahdet-i Vücûd ve İbn Arabî*, hazırlayan: Mustafa Kara, İnsan Yayınları, İstanbul 1991, s. 9-104; Mahmut Erol Kılıç, *İbnu’l-Arabî’de Varlık ve Mertebeleri (Vücûd ve Merâtibu’l-Vücûd)*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniv. S.B.E., İstanbul 1995, s. 128-250; Cavit Sunar, *Vahdet-i Şuhûd – Vahdet-i Vücûd Meselesi*, Ankara 1960; C. Sunar, *Tasavvuf Felsefesi Veya Gerçek Felsefe*, Ankara 1974, s. 37-75, 91-110; Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, Marifet Yay., İstanbul 1990, s. 242-300; Osman Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, Seha Neşriyat, İstanbul 1998, s. 242-254; Mustafa Aşkar, Molla Fenârî ve Vahdet-i Vücûd Anlayışı, Ankara 1993, s. 155-173; Mustafa Tahrallı, *“Fusûsu’l-Hikem, Şerhi ve Vahdet-i Vücûd İle Alâkalı Bazı Meseleler”*, Ahmet Avni Konuk, *Fusûsu’l-Hikem Tercüme ve Şerhi* içinde, hazırlayanlar: Mustafa Tahrallı – Selçuk Eraydın, c. I, s. XL-LXIV; M. Tahrallı, *“Fusûsu’l-Hikem’de Tezadlı İfadeler ve Vahdet-i Vücûd”*, A. A. Konuk, *a.g.e.* içinde, c. II, s. 9-38; M. Tahrallı, *“Vahdet-i Vücûd ve Gölge Varlık”*, A. A. Konuk, *a.g.e.* içinde, c. III, s. 9-63; M. Tahrallı, *“Ayn ve Ayniyet”*, A. A. Konuk, *a.g.e.* içinde, c. IV, s. 9-26; Mehmet Bayraktar, *“İbnü’l-Arabî’de Oluş ve Varoluşsal Çeşitlenme”*, A.Ü.İlahiyat Fak. Dergisi, Sayı: XXV, Ankara 1981, s. 349-358; M. Bayraktar, *“İbnü’l-Arabî’de Varlığın Birliği”nin Onto-Linguistik Analizi”*, A.Ü.İlahiyat Fak. Dergisi, Sayı: XXV, Ankara 1981, s. 359-368; O. Türer, *“Tasavvufî Düşüncede İnsan”*, Tasavvuf, Yıl: 2, Sayı: 5 (Ocak 2001), s. 9-15.